

НЯКОИ КУМАНСКИ ИМЕНА И НАЗВАНИЯ ОТ ВРЕМЕТО НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Живко Войников

SOME CUMANIAN NAMES AND APPELLATIONS DURING THE SECOND BULGARIAN EMPIRE

Zhivko Voynikov

Abstract: *The Cumans or Polovtsians are important for the restoration of the Second Bulgarian Empire. All three dynasties that rule it are of Cuman origin. Such is also a large part of the Bulgarian aristocracy. The Cumans appeared in Eastern Europe in the 11th century. They settled mainly in the Lower Danube plain, between the Carpathians and the Danube, and from there they made their raids to Hungary and Byzantium. Some of them settled permanently in the Bulgarian lands and assimilated with the local Bulgarians, like the brothers Peter and Assen, who rebelled against the Byzantine rule. The presence of the Cumans in the Second Bulgarian Empire is supported by Bulgarian anthroponymy and toponymy.*

Keywords: *Cumans, Second Bulgarian Empire, toponymy, anthroponymy.*

Куманската тема заема важно място в научните търсения на проф. Пламен Павлов. Тюркският народ на куманите има голямо значение за възстановяването на Второто Българско царство. И трите български династии, управлявали България по време на второто царство са от кумански произход, както и голяма част от българската аристокрация в тази епоха.

Първото сигурно споменаване на етнонима **кипчак**, което е синонимно название на куманите, е около 750 г. в каменен надпис на уйгурския владетел Моян-чур (Елтериш Билге каган), който споменава че уйгурите били 50 години под зависимост от народа **къбчак**.

В арабските източници кипчаците, първо се съобщавата от Ибн Хордадбех, в средата на IX в. сред племената, съседни на турфанските уйгури (държавата Кочо), а Махмуд Кашгари посочва „местността на кипчаците“ близо до Кашгар.

Археологическата изява на кипчаците в IX – X в. е **сросткинската археологическа култура (Обр. 1)**. Тя обхваща земите около гр. Томск, поречието на р. Об и Об-Иртишкото междуречие. Формира се с миграциите на кипчакските и другите тюркски племена, асимилирали по-старите местните

угросамодийски и източноирански (късносарматски) племена. При анализа на погребалния обряд се обособяват два компонента – погребения с коне, проследяващи се сред тюркските племена, потомци на племенната общност „теле“ и единични погребения, без съпътстващо животно, характерни за местните традиции.

Различията в количеството на тези компоненти, определят локалните варианти в развитието на сродкинската култура. В нейното развитие се очертават три хронологически етапа: VII–IX в., IX–X в. и XI–XIII в. При проследяване еволюцията на археологичните находки се вижда, че тя постоянно се изменя, в резултат на постоянния приток на номадско тюркоезично население към лесостепната зона около р. Об, което от своя страна води до постепенното придвижване на нейните носители в западна посока. По археологическите материали, разпространението на кипчакската общност (Дешт-и Кипчак) в IX–XIV в., се наблюдава на територията на Казахстан, Урал, Западен Сибир и Източна Европа (**Илюшин 2002**).

Около 766 г. кипчаците племена укрепват и заемат пасищата между езерата Зайсан и Балхаш, като изместват оттам карлуките. Карлуките, мигрират в Седморечието, където покоряват остатъците на тюргешите.

В IX в. Кипчакския племенен съюз граничи на юг с държавата на Караканидите и на изток с уйгурите до Турфан.

На север, кипчакските племена се разпространяват приблизително до линията от съвр. градове Омск-Новосибирск-Томск, на североизток стигат до Седморечието, а на запад постепенно преминават Волга и се приближават до черноморските степи. Големият приток от кипчакско население води до пълното тюркизиране на Волжка България, много преди монголо-татарското нашествие. Интересен факт показващ започналата тюркизация и кипчакизация на волжките българи, дава Татищев: В 1183 г. владимирският княз Всеволод Большое Гнездо, преди похода срещу волжките българи съобщил на киевския княз Святослав Всеволодович: „Половците не желаят да участват в похода, защото те с българите са от един език и род“. Но все пак един половецки вожд Емяк, подкрепил русите (**Татищев 1774**, 3, 249).

В своя труд „Таба-и-ал-хайаван“ Шараф Ал Заман Тахир Марвази, описва тези преселения: „Сред тюрките има група племена, които се наричат **кун**. Те са дошли от земите на Китай, бягайки от китайския хан. Част от кун са християни-несториани. Напуснали са своите области заради пренаселване и недостиг на пасища. От родните им земи ги изместил народ именуващ се **кай (уранхай, тюркизиран древномонголски народ, известен като кумоси или кимаки)**, който е по-силен и по-многочислен от тях. Тогава куните се преселили в земите на **шарите (сирите)**, а шарите отишли в земята на **тюркмените**. Те пък се преселили в източните земи на **гузите**, а гузите се преселили в земите на **печенегите**, до бреговете на Арменското море“. Названието кимаки, може да се свърже с китайското название на народа

кумоси (Kùmòxī) 庫莫奚, в ранносредновековен китайски khō-māk-yiēj или k^hu^H-mak-yei. (**Starostin, Ch-ch**) Китайците ги смятат за част от „източните варвари“ или прамонголите сяньби и ухуани. И тяхната миграция на запад, е увлякла кипчакските племена. Впоследствие кимаки стават управляващото племе в кипчакския племенен съюз, известен като Кимакски каганат. Названието **каи** и **кимаки** се тълкува като тотемно ‘змей, змия’ (**Плетнева 1990**, 27–28). И аналогично в монголски *mogaj, мохаі, моqai, дагурски тогу, тог, в тунгусо-манджурски чжурчженски тuiхе, манджурски теixэ, древнотюркски būkā означава змия (**Starostin, Dydo, Mudrak 2003**, 932). Названията кимаки и уранхай/уранкай са синонимни, напр. у якутите, където и днес съществува род уранхай, съответно в якутски „эриэн уон“ (эриэн үөн) означава ‘пъстра, шарена змия’ (**Ушницкий 2008, Слепцов 1972**, 545). Всъщност кимаки фигурира в източниците и като йемеки (yämāk/ yemek), но етимологията на този вариант, не е ясна. Пояснение дава сведението на китайският пратеник Ван Янде (X в.), който посещава земята на кипчакското племе токуз-огузи (това са предците на куманите токсобичи, букв. зн. ‘девет огузи’, т. е. съюз от девет рода) и съобщава че техни съседи били „народът на великата змия“ (**Пилипчук 2016**, 84–86). Отговорът ни го дава монголското ikh mogoi – велика змия, от което съвсем закономерно възникват названията кимаки и йемеки, в резултат на тюркизацията на този народ (**Кручкин 2006**, 721, 732).

Змеят, драконът е била на почит у куманите, тъй като в половецките владения се среща и топонима **Шарукан** – град на Змея, отъждествяван със Змиев в Подонието. Също и име на половецки княз. Съотв. в унгарски sárkány – дракон¹, в алтайските езици *sārV-gan – вид риба, голяма риба, в пратюркски воден дракон, в угрофински *särkä – вид риба (**Starostin, Dydo, Mudrak 2003**, 1220). Известното половецко племе от руските летописи „каепичи“, според О. Прицак и Л. Рашони е транскрипция на самоназванието им Qay-oba, или „дом, рода Каи“. Също не е ясно кипчаките **каи** имат ли връзка с огузкото селджукско племе **кайъ**, от което произлиза Османската династия (**Пилипчук 2014а**, 49).

Неслучайно тези събития се смятат за „ново велико преселение на народите“, всъщност то е поредното.

До днес етнонимът кумани, под формата **кумандинци** се е съхранил при една малка тюркска племенна група в планината Алтай, и сред **кумиките** в Източен Кавказ.

По въпроса за произходът на етнонимът **кумани/кипчаки** е писано много. Обикновено се посочват различни вторични народни етимологии,

¹ Обяснението на тюрколозите, че това е пратюркска, прабългарска дума в унгарски (**Пилипчук 2017**, 273), е лишено от смисъл. Въпреки че такава чувашка дума липсва, се твърди, че унгарското sárkány произлизало от хипотетичното прачувашко šarkan (**Стоянов 2006**, 147). Възниква въпросът, а не е ли това куманска заемка в унгарски?

напр. от тюрк. *quba* – ‘жълт’, откъдето и славянското (руско) *половцы*, латинското *фалони*, също от *qum* – ‘нясък’, прен. смисъл ‘жълт, жълтокос’, или от тюрк. *qıvsaq* – ‘удачлив, с добър късмет’ (Пилипчук 2014b, 114–123).

Смятам, че етимологията е свързана с прамонголското **küyün* / **kümün*, в писмен монг. *kümün*, средновеков. монг. *gu'un*, *komon*, *kumnэт*, *kuw(u)n*, съвр. монг. *xүн* / *kүн* (мн.ч. *kümün*), халха-монг. *xүн* (мн.ч. *xümüs*), *xömün*, бурятски *xүн*, калмикски *kүн*, *kümр* – ‘човек’, в манджурски *kümün* – ‘мъж’ < от монголски, манджурски *xunčixin* – ‘родственик’, чувашки *хунь*, *хуньё* – ‘тъст, свекър, роднина от страна на съпругата’, корейски *gunjung*, японски *gunshū* – ‘тъпна’, корейски, японски *gun* – ‘група’, *kuni* – ‘страна’, древно-тюрк. *elgün* – ‘народ’, праалтайски **kiúne* – ‘човек, народ’, което е древна урало-алтайска дума, в прауралски **kojmV*, **koje*, селкупски *kum*, *kur*, манси *kum*, *hum*, *kuj*, *хuj*, унгарски *him*, удмуртски *kum*, коми *komі*, хантски *ku*, *kuj*, саамски *kuj*, ненецки *хәјүрә* – ‘хора, човек’, *quma-san^g* – ‘хора, камасинци’ (Starostin, Dydo, Mudrak 2003, 705; Федотов 1996, 2, 358; Starostin, UE; Стоянов, 2006, 53). Във формирането на куманите-кипчаки взема участие и солиден угро-самодийски субстрат.

В 1070 г. куманите за пръв път се спускат по Дунав и нападат граничната унгарска област Бихар. Те се типични номади скотовъдци, и започват да заселват и на юг от Дунав, но основните им поселения са на север от реката, където поглъщат остатъците от сродните им печенеги и узи. Така стават господари на земите между Карпатите и Дунав за почти 200 години.

През X в., Константин Багренородни посочва името на тази територия като Пационакия – земя на печенегите, а от XI до XIII в., в унгарските документи тя се нарича Кумания.

Периметърът на тяхното сезонно номадско скотовъдство е още по-голям. През зимата са минавали на юг от Дунав, а през лятото се оттегляли на север към Карпатите.

В 1078 г. куманите минава Дунав и воюват с Византия, като достигат до Адрианопол. Нападението им предизвиква въстанието на павликиянина Лека в Пловдив и на българина Добромир в Месемврия.

В 1085 г., низвергнатият унгарски крал Шаламон използва куманите на вожд Кутеск, в опит да си върне трона. Впоследствие следват няколко вълни на заселване на кумани в Средновековна Унгария. Даже и унгарското овчарско куче от породата „комондор“, се смята, че е дошло с куманите (Стоянов 2006, 186).

В 1087 г. кумани, печенеги и унгарци извършват съвместно нападение срещу Византия. Тогава българинът Сеслав използвайки куманите вдига бунт в Дръстър.

В 1088 г. печенежкият вожд Татуш извиква куманите за съвместен поход срещу Византия, но възникват противоречия по подялбата на плячката. Византийският император Алексей Комнин използва неразбориите и настройва куманите срещу печенегите.

В 1091 г. куманите минават на византийска страна и разгромяват окончателно печенегите в битката при Левунион, близо до устието на р. Марица при Енос. Византийците заселват пленените печенези в българските земи, които се разтварят в българския етнос. Основните печенежки заселвания са в Североизточна България, Добруджа (вкл. Северна), отчасти и в Западна България, Софийско, Нишко, по поречието на Дунав, в Овче поле и Мъгленско в Македония. Предполага се, че в Софийско и Нишко, те са ядрото около което възниква българската етнографската група „шопи“.

В 1094 г. куманите водени от вождовете Тугоркан и Боняк, са разбити от ромеите край Адрианопол, а после и при изтеглянето им през проходите на Източна Стара планина, византийците пленили повече от 3000 души, които заселили в българските земи, също в Софийско и Нишко, като военни колонисти (стратиоти).

Около 1106 г. друга голяма група кумани, прогонена от Киевска Русия, се преселва в района на Плиска-Преслав. От тях са останали т. нар. „каменни баби“, каменни надгробни статуи (в рускоезичната литература се наричат „изваяния“, схематично изобразяващи хора и от двата пола, паметници типични за куманите), които в миналото по погрешка се преписваха на Аспаруховите българи.

Също голяма група кумани се установяват в Мъгленското поле, там, където век по-рано били заселени т. нар. мъгленски печенези. Няколко интересни грамоти от архива на светогорската лавра „Св. Атанасий“ от края на XII в. свидетелстват за спор на манастира със „стратиотите кумани“ за земи, обработвани от селяни-парици, които куманите самоволно отнели от монасите и не желаели да върнат на законния собственик. В една от грамотите, се четат имената на някои от куманските „войници“: Тарци, Валцандар, Тап-тук, Асен и др., както и формата „Команопулос“, или кумански потомци, т. е. това са поне второ поколение кумани по онези места. Присъствието на кумани сред българите в Македония още във времето на византийското владичество личи и от писмата на охридския архиепископ Димитър Хоматиан (XIII в.), където срещаме фамилните имена „Коман“ и „Коману“ (Павлов 2000, 154).

В 1114–1118 г. куманите многократно плячкосват граничните византийски предели. А в 1122–1123 г., нова група от печенези, торки (узи) и берендеи, са прогонени от руският велик княз Владимир Мономах и се заселват в българските земи. Водени са от вождата Татар, по-голямата част от тях се заселват в Унгария. Тук те са оставили множество селища в разни райони. Топоними с корен Berenc/ Berenth се откриват между реките Морава и Ваг в Нитранска е Сеничка жупи (сега в Словакия), също и по самата р. Нитра. Заселвания на берендеи има и в на р. Пола в комитата Ноград, на р. Шайо, по р. Самош, също в комитат Арад, между комитатите Темеш и Красо (Трансилвания), също около Сигетвар, и в комитат Дьор. От беренде-

ите е останало названието на две села Беренде до гр. Драгоман и гр. Перник. В Румъния като топоним или имена на села Беренде се среща основно в областта Телеорман. Берендей се среща и като фамилно румънско име. В Украйна също има с. Берендичи в Житомирска област (**Пилипчук 2014а**, 51 – 52). Дори с. Беренди (Berendi) има до гр. Анталия в Турция (**TSI 2010**). Вероятно са потомци на преселници берендеи по византийско време. Според Я. Пилипчук, „берндей“ е славянизирана форма на кипчакското племе баяндур, но смятам, че фонетично е много по-близко до древнотюрк. berdin, beridänjän – ‘десен, южен’ (**ДТС 1969**, 95).

В 1143 г. унгарските източници съобщават за трайно заселване на куманите в Дакия. В 1148 г. дори завладяват Дръстър (**Князький 2000**, 121 – 129).

В 1146 г., германският хронист епископ Отон от Фрайзинг съобщава, че куманите или половците, както той ги нарича „фалони“ (falones) и печенегите (resenati) са жители на Панония. Те са дошли от Скития, но след унгарците и са също толкова диви, колкото и унгарците преди да станат християни. Фалоните се хранели със сурово и нечисто месо, от коне и от дивеч, вкл. и от диви котки (**Оттон из Фрайзинга 1990**; **Скрижинская 1986**, 262 – 263).

Както се допуска от някои учени, по-слабо интегрираните в българската народностна среда печенези и кумани, може би са истинските прадеди на някои групи от днешните български турци в Лудогорието (Делиормана) и тюркоезичните българи гагаузи (**Павлов 2000**, 136 – 155).

Заселванията на куманите около столицата Търново, са оставили няколко селищни названия „Куманите“ в Дряновско и Габровско, в близост до Дръстър – дунавският ръкав Борча, равнината Бараган на отсрещния бряг на реката (от тюрк. barḡan – ‘дюня, хълм’, заето от тунгусоманджурски, мандж. boran, солонски birahan, монг. borgija – ‘хълм, стръмен бряг’ (**Starostin, Dydo, Mudrak 2003**, 355). Телеорман също във Влашко, Видин – о-в Кумане, с. Салаш на запад от Белоградчик и с. Салаш до Неготин, думата **салаш** е куманска, в кипчакски salaš, заета в унгарски, словашки, полски и руски, и ozn. „лека постройка, колиба“ (**Фасмер 1987**, 397; **Гаркавец 2010**, 1230), Балчик – от куманското balčix – ‘глинесто, кално място’ (**Гаркавец 2010**, 210), около Никопол – селата Комана и Котяна, на левия бряг на Дунав, Кумнаски брод срещу Видин, с. Комана по пътя за Букурещ, Ловеч – с. Дерманци, несъществуващото сега с. Караш със своята махала Куманица, Средец/София – с. Куманци, Алдимировци и др.), с. Калотина до Драгоман, сходно с куманското име Калотан (**Стоянов 2000**, 254), от тюрк. qalı – ‘издигане, излитане’, qalat – ‘натрупвам, издигам’ (**ДТС 1969**, 411), гр. Куманово по пътя от София за Скопие, с. Кумански брод до Скопие, с. Куманово до Призрен, също с. Кумани в Мачва, с. Кумани, с. Дръмно до Браничево, Куманово селище, споменато в грамота на Стефан Душан, намирало се в близост до Хилендарския манастир в Атон, и др. (**Стоянов 2000**, 229; **Узелац, 2012**, 86, 90 – 91; **Павлов 2000**, 182 – 183).

Вероятно с куманите е свързано и самото название Балкани, Балкан, или името на Стара планина. Да скоро „Балкан“ се смяташе за османотюркско понятие, базирайки се на първото му споменаване в 1490 г. от италиански дипломат. Фасмер свързва топонима с чагатайското Balkan – хребет, възвишение, от съчетанията Bōjūk Balkan, Kūčūk Balkan – названията на две възвишения (Голям и Малък Балкхан) погълнати от тюркменската пустиня (Кунош, Маркварт). Рамстедт сравнява също с калмикското balxīn – високи брегове на сухи долини (Фасмер 1986, 116).

П. Коледаров (Коледаров 1986, 152, 183) посочва, че названието Балкан присъства върху арабска карта **بلقان** balqan, 100 години преди появата на османските турци. И. Добрев посочва топонимът Balkan в унгарски документи, съотв. ороним (име на планина) Balkan (1181 г.), и ойконим (име на селище) Vulkan (1214 г.). В тюркските езици, в башкирски talkan, татарски bylqyn, калмикски balkan, тюркменски balxan, киргизки Balkan-too, якутски palkan – ‘хребет’, думата произлиза от иранските езици, в таджикски balkan – ‘планина, възвишение, било’, в персийски rālkāna, пушунски rāl-kānah – ‘висок покрив’ (Добрев 2001, 391 – 394).

В изворите, първата българска династия на Второто българско царство – Асеневци, често са наричани власи, и никой не ги нарича кумани. Според Ищван Вашари прониквайки в Паристрион, куманите се смесили със заварените скотовъдци – власи и българи, и така е възникнала една етническа симбиоза. За средновековния човек, етническата принадлежност няма голямо значение, основното самоопределяне става на религиозен принцип. Приемайки източното християнство куманите се разтварят в тази симбиоза. Асеневци са били покръстени много преди избухването на бунта в 1185 г., дори са искали да служат в императорската армия за прония. Роберт дьо Клари намеква, говорейки за Калоян, но явно това се отнася и за по-големите му братя, че основното им занимание било отглеждането на коне, нещо типично за куманите. И не на последно място, бунтът избухва в Паристрион, заради повишените данъци, изразяващи се в едър и дребен добитък, пряко ощетяващи скотовъдците.

Името **Асен** идва от тюркското esän – ‘здрав, невредим’, esänyü – ‘здраве’, esänlik – ‘благополучие’, esänli – ‘приветствам, поздравявам’ (ДТС 1969, 183). Под формата **Осен** е известно като име на половецки вожд, починал в 1082 г. Негов син е известният вожд Боняк. Друг половецки вожд **Асин** е бил пленен от русите в 1092 г. при гр. Белая вежа (хазарският Саркел). Сред 75 молдовски боярски фамилии, записани от Димитрий Кантемир, се среща и фамилията **Асан** (Стоянов 2000, 201 – 203). Даже и името **Кантемир** е куманско, вероятно от qan – ‘кръв’, и temir – ‘желязо’, име със заплашителна или охранителна семантика, т.е. оръжието му винаги да поразява (ДТС 1969, 416 – 417).

Дже Ярослав Пилипчук смята, че българският Асен е потомък, правнук на починалия в 1082 г. Осен от рода на Шарукан, т.е. от племето **каи** или **каепичи** (Кай-оба). Непряка връзка в това отношение, е фактът, че по това време на север от Дунав обитава куманското племе урунгут (wɾwɳkɾwt) и бадаи (bdâj), по съобщението на Рашид ад Дин, или бадан – у Сайф ад-Дин Ахсикенди „Маджму ат-Таварих“ (Събрани истории). Урунгут обитавали в областта Бараган, т.е. на югоизток от долното течение на Дунав срещу Северна Добруджа. Всъщност „урунгут“ е монголското предаване на „уранхай/уранкай“ (**Пилипчук 2018**, 166). Вероятно братята Асен и Петър са поддържали връзка със своите сродници „уранкай“ на север от Дунав.

Белгун е другото име, прозвището на Асен. Съобщено е в Бориловия синодик „[91]. [На] царя Иван Асен Белгун, който освободи българския род от гръцко робство, вечна му памет“ (**БС**).

Обикновено се извежда от тюрк. *bilge* – ‘мъдрост’². Но произлиза от близкото по смисъл *belgü* – ‘знак, признак, известен, бележит’, *belgölük* – ‘известност, значимост, яснота’ (**ДТС 1969**, 183). Също в кипчакски *belgi* – ‘сведение, знание, признак, знак’, *belgili* – ‘признат, известен, очевиден, ясен, знатен, почитан’ (**Гаркавец 2010**, 252). Производно на *bilge* – ‘мъдрост’, е името на половецкия вожд Билге-тегин (около 1068 г.), съюзник на Владимир Мономах (**Пилипчук 2017**, 262). Така че Асен Белгун може да се изтъква като „славният, знаменитият Асен“.

Борил български цар, племенник на цар Калоян. Също Анна Комнина съобщава за „скита Борил“ приближен на император Никифор III Вотаниат (1078 – 1081) (**Андреев, Лазаров, Павлов 2012**, 75 – 77). В. Стоянов определя името за куманско, и посочва вероятни връзки, с *boru* – ‘тъмносив’ или с *böğü* – ‘вълк’, както и хидронима Борча в Румъния, и куманското родово име *Borčol* в Унгария (**Стойанов 2000**, 240 – 242). В случая обаче става дума за Борц (*Boricus*), куманси вожд приел християнството в 1227 г. и заселили се в Унгария. Етимологията му не е изяснена, Питър Голдън го свързва с барс, а С. Ковач – с кипчакския род Бурдж-оглу (**Пилипчук 2017**, 263). Борил е по-скоро от друг произход и може да се свърже с кипчакското *borla* – ‘лоза, грозде’, известно е и древнотюркското лично име *Borluqčï*, производно на лоза, в древнотюркски също *bor* – ‘вино’ (**Гаркавец 2010**, 315; **ДТС 1969**, 113).

Манастиър – кумански вожд приближен на цар Калоян. Етимологията му не е изяснена. Обикновено се свързва с името на епическия герой **Манас** от едноименния киргизки епос. Самото име Манас няма ясно обяснение в тюркските езици (**Пилипчук 2017**, 268). Затова пък се открива в монголски *manas* – ‘избухлив, войнствен, агресивен, кавгаджия’, а *manah* – ‘охраняващ,

² Напр. М. Фасмер съобщава, че в някои руски диалекти, думата **бельгун** означава блатна сова *Strix brachyotus*, като произходът е неизвестен. Става дума за куманска или татарска заемка, тъй като совата и бухала се свързват в народните представи като символ на мъдростта (**Фасмер 1986**, 149).

пазещ', тапа – 'охрана' (Кручкин 2006, 729). Вероятно името е с предохранителен смисъл, в древнотюркски „manastar khırza“ е уйгурска манихейска молитвена фраза със значение „избави ме от злото, опази ме от греха“ (ДТС 1969, 336).

Мицо Асен – български цар (1256–1257), зет на Иван Асен II. Името **Мицо** или **Мичо** е също куманско. В унгарски източник, се споменава кумански аристократ (бек) **Мичи**, живял около 1266 г. Етимологията на името, според Рашони, не е ясна (Пилипчук 2017, 268). Възможно обяснение в монг. төсөө – 'неотстъпващ, отстояващ', муšiih – 'горд, високомерен' (Кручкин 2006, 735–736). Като изговор ө = се, между о и е.

Дърман – кумански вожд, който заедно със своя полубрат Куделин създават своя краткосъществувала държава в Подунавие (в района на реките Млава и Пек). Името е широко разпространено като топоним, име на селища в България, Сърбия, Румъния. Произходът му идва от тюркския глагол *tur/*dur – 'стоя, отстоявам, съм, съществувам', аналог на българското Стоян (ДТС 1969, 161, 586). Пилипчук също приема това обяснение (Пилипчук 2017, 263–264). Дорман е също тюркско (кипчакско) племе/ род, сред татарите (Стоянов 2000, 195).

Куделин – името произлиза от древнотюркското *qudul / qutul – 'спасявам, освобождавам', т.е. „спасител“, аналог на българското Спас (ДТС 1969, 464, 474). Опитът да се обясни с българското **къделя**, който се среща в българската и сръбската литература, не е удачен. Н. Илиев го обяснява като „нешастен“, което също изобщо не е удачно (Пилипчук 2017, 267).

Тертер/ Тертеровци. Името на втората династия на ВБЦ, е също от кумански произход. Пилипчук смята, че Тертер е племенник на Котян, т.е. син на брат му (Пилипчук 2017, 271). Според П. Голдън, названието на рода Тертер-оба идва от името на едноименната река Тертер или Тартар в Нагорни Карабах, приток на р. Кура, а средновековното арменско название е Trtu, в арабоезичните източници Durut, тъй като названието съвпада с името на кипчакското племе Дурут в арабоезичните източници. В 1118 г. голяма група кумани се преселват в Грузия като съюзници на грузинския владетел Давид IV (1089–1125). Така че логично е реката да носи тяхното племенно име, а не обратното. Тертер може да има вероятен тотемен произход, в древнотюркски tartar – 'гургулица, гугутка', в тунгусоманджурските езици tutug – 'див гълъб'. Според друго мнение (П. Голдън, Яр. Пилипчук) името идва от тюрк., кипчакско tört – 'четири', törtär – 'по четири', т.е. 'съюз на четири племена'. При казахите от т. нар. Среден жус, се среща рода **Тартули**, а при узбеките – рода **Туртоул**. В Унгария единият от приближените кумани на крал Ласло Кун, участвал в убийството му, се е казвал Türtél, името се тълкува като tört –el – 'четири рода', вариант на родовото име Тертер (ДТС 1969, 539, 581; Пилипчук, 2015, 271–272).

Елтимир – брат на цар Георги I Тертер. Я. Пилипчук смята че братът на Георги Тертер и куманският вожд Олдамур или Алдомир, който претърпява поражение от унгарските феодали в битката при езерото Хот, в 1280 г., по време на бунта на котяновите кумани, са едно и също лице (**Пилипчук 2015**, 259). Името е куманско и означава „желязна ръка“, в кипчакски el – ‘ръка’ и temir – ‘желязо’ (**Гаркавец 2010**, 481, 1410; **Стоянов 2000**, 200 – 201). Бунтът е потушен и бунтовниците са прогонени на югозапад, към Срем и Мачва. По думите на унгарският хронист, магистър Рогерий, „когато преминала на другия дунавски бряг, нахлули в Мархия (Сремско-Моравската област). Разграбили най-богатите селища, като Франкавила (съвр. селище Манджелос, унг. Nagyolaszi, във Войводина), сенатория на свети Мартин (с. Мартинци, унг. име Szentmarton, или Св. Мартин, намира се на запад от Сремска Митровица) и други, и заграбвайки голямо количество стоки, коне и добитък, разорявайки всичко по пътя си, отишли към България“ (**Магистър Рогерий 2012**, 35 – 36, 251 – 252). Вероятно Дърман и Куделин, а може би и Шишман, принадлежат към същите бунтовници и се установяват в Подунавие.

Иваил. Името на царят-узурпатор е получило широко разпространение в българското общество, под формата **Ивайло** – резултат от една неволна манипулация на К. Иречек, който е искал да му предаде по-славянско звучене. Единственото споменаване на това име е от Войсил Граматик, в гр. Свърлиг, който е оставил следната бележка: „Аз раб божий Константин Четец, наречен Войсил Граматик, написах тази книга в град Свърлиг в дни царя Иваила (въ | дѣи цѣѣ иваила) и при епископ Нишевцем (на Ниш, Нишки) Никодим в лето 6787, индикт 7 [=1279 г.], когато гърците обсаждаха град Търново...“. Листовете от ръкописа са намерени в с. Извор, близо до развалините на средновековния гр. Свърлиг. А това показва, че Свърлиг и Нишката епархия по това време са част от България (**Занетов 1914**, 39 – 40).

Форми на името **Ивъл**, интересни паралели предлагат чувашките имена Авлай, Евлей, а името Авлай се среща и при други тюркски народности. Ивлей е куманското название на р. Ингул. Името Ивлей и вариантите му Ивлий, Ивоил, Ивойло се среща при русите и украинците и се смятат за тюркски (кумански) по произход. Свързват се с тюрк. ijivli – ‘свит, сгърбен’, от древнотюрк. глагол juv – ‘свивам, натрупвам’. (**Родственики**) Но за произхода на личното име може да се предложи също древнотюркско javal, jüvli – ‘спокоен, смирен’, но и ‘великодушен, милостив’, или javlaq – ‘силен, здрав’ (**ДТС 1969**, 282, 248 – 249).

Проф. Т. Балкански смята, че името Ивъл, Иваил е еволюирало в бълг. езикова среда бързо до формата Въл (Балкански 2005, 74).

Кордокуба е вероятното прозвище на въпр. Иваил. Той е принадлежал към по-нисшите слоеве, вероятно е бил дребен представител на служебната аристокрация от кумански произход, свободен войн с малко имение, занимаващ се със скотовъдство. Византийските източници го описват като

свинар, по прякор Лахана, защото се хранил (поради бедността си) със зеле „лахана“ (бълг. диал. лахна – *лаханов*).

Единствен Георги Пахимер посочва името му като **Кордокува/ Кордокуба** (Κορδόκουβας), което означавало на гръцки 'зеленчук', или 'зеле' (λάχανο) (ГИБИ 1980, 171–182).

Съвсем умишлено руският славист Срезневски, решава че Пахимер е предал погрешно славянската дума „бърдоква“ без да има логика в този β ← к преход. **Бърдоква** означава маруля, салатата, растението „синя жлъчка“, и се е срещало като българска диалектна дума през XIX в. (БЕР 2007, 101–102). Трябва да се отчита и панслависткия прочит на българската история от руските учени на XIX – началото на XX в, което е изцяло в духа на епохата.

Значението на Κορδόκουβας като „зеле“, се вижда в казахски, където откриваме сходното қығыққабат (қырыққабат) – 'зеле' (идва от кырық – 40 и қабат – слой, т.е. зеленчук с много слоеве, с много листа), или от дума подобна на карачаево-балкарското кыъrдаш – 'целина' (Бектаев 1995, 308; Тенишев, Суюнчев 1989, 446).

Като друга възможност, допускам не буквално, а по-широко значение на дадено прозвище, в киргизски korduk – 'позор', korduktuu – 'оскърбен, унижен' и йу – 'дом' (Юдахин 1985a, 406; Юдахин 1985b, 319). В древнотюркски qoγ – 'уцърб, загуба, вреда' (ДТС 1969, 457–458). В кипчакски öv – 'дом' (Гаркавец 2010, 1103–1104). Или с низш, произход, от простолюдието, от незнатен род. Т. Балкански обяснява Кордокуба чрез старобългар. **коръда** – 'меч', което не кореспондира с изворите. Друга интересна податка към това име е името на куманина **Кордук**, споменат в унгарски документ от 1340 г. Рашони го свързва с тюрк. qur, qurtur – 'устройвам, правя' (Пилипчук 2017, 266; ДТС 1969, 469). Но ако се търси някаква положителна етимология, по-скоро трябва да се свърже с монголското khurd – 'бързина', khurdan, khurddah – 'бърз, ловък' (Кручкин 2006, 863).

Според проф. Т. Балкански, Войсил Граматик е боляринът Войсил, младшият брат на цар Смилец. Подстригал се е за монах и е приел името Константин Четец (Балкански 2005, 9–10). Името **Войсил** също е куманско и може да се обясни с древнотюркското usla – 'разбирам, научавам', произв. на глагола *us-, uşul (тъшл) – 'мисля, зная, умея'. Това обяснява и прозвището Граматик – „знаещ“ (ДТС 1969, 616–617).

Шишмановци, третата династия на Второто българско царство. Името идва от родоначалникът ѝ **Шишман**, появил се в Българския Северозапад към края на XIII в. Името е куманско, в кумански šiš, šišmen – 'оточен, подпухнал, обемен', откъдето е и бълг. шишко – 'дебел човек' (Гаркавец 2010, 1354). В монголски zuzaan – 'дебел', но и 'силен, едър, здрав, мощен' (Кручкин 2006, 710). Във Влашко са познати много местни първенци „кнезове“ с името **Шишман**, особено в областта Хацег, през XV–XVI в., също Шишмани, Шишманд са имена на селища в средновековна Унгария (Стоянов 2000, 197).

Срацо, Срацимир. Името на брата на Иван Шишман, е от кумански произход. Формата **Срацо**, е документирана в надпис на Иван Шишман от Шуменската крепост: „...поставен от бога, аз Иван Шишман, цар на българите, син на великия цар Иван Александър, дойдох в града Шумен по царско благоволение в името на царя небесен Христа, и аз, **Срацо** внук на великия епикерний **Срацимир**, написах тези слова“. Това подсказва, че името може да е с кумански произход, аналогично на куманското **Сърчан** (кумански вожд, брат на вожда Атрак). Името Сърчан и днес се среща у българи и сърби, виж името на сръбския историк Сърчан Пириватич, или българското име Сърчо и производното фамилно име Сърchedжиев. В. Стоянов го обяснява с турк. *serçe* – ‘врабче’, което е съмнително като съдържание (Стоянов 2000, 277). Мога да посоча по-убедителното тюркско *sağcı* – ‘спокоен, смирен’, или ако търсим по-древна монголска етимология – с още по-убедителното *surčin* – ‘стрелец, стрелец с лък’ (ДТС 1969, 478; Кручкин 2006, 789). По-рано името се изписваше в литературата като Страцимир, но надписът на Иван Шишман показва каква е правилната форма.

Фружин. Името на българският престолонаследник, син на Иван Шишман, също показва кумански произход. Според разпространеното мнение, името е нетипично за българите, и означавало ‘*франк*’, ‘*фръзъ*’, т. е. латинец, католик, което е твърде странно, предвид факта, че Фружин е православен. Най-вероятно името е от кумански поризход. Напр. куманите християни са използвали думата *frištā* – ‘божествен пратеник, ангел’, от ед-нозначното перс. *fārištā*. (Гаркавец 2010, 531).

Чузмен или Чъзмен – болярин по времето на Калоян и Борил. В „Морейската хроника“ се съобщава за приближен на Калоян, на име Ецузмен (Чузмен), който управлява крепостта Просек. Същият успял да проникне и да завземе временно покрайнините на Солун през 1205 г., но без крепостта, където са били укрепени латинците на Бонифаций Монфератски, под командването на неговата съпруга, тъй като маркизът отсъствал от града, зает с потушаване на бунт в Тесалия (Данчева-Василева 1985, 70, 88, 96). Вероятно по времето на цар Борил е преместен във Видин, тъй като Стрез след 1207 г. става господар на Просек. За него съобщава и открита в Зайчарско сребърна ваза с кирилски надпис „Чузьменъ севастъ“. Съдът е датиран към XII – XIII в. и се съхранява в Белградския музей (Попов 2017, 141). През 1912 г. Георги Баласчев посещава Белградския музей и вижда там това блюдо. Помолвил да го фотографира, но му било отказано, и по-късно в отсъствието на директора на музея, му разрешили да направи скица. Според Иречек, позовавайки се на Никита Хониат, **Ецузмен, което той неправилно чете като Шишман**, е бил български наместник на Калоян в Македония. (Баласчев, 1914, 3, 7 – 8) (Обр. 2).

Предполага се че е бил управител на Видин и вероятно е участвал в бунта против цар Борил, потушен с унгарска помощ. В древнотюркски *čiz* –

‘внезапно, стряскащо’, кипчакски čüst – ‘бързо, подвижно, ловко’, чувашки čas – ‘бързо, ловко’ (виж българското диалектно завчас – ‘бързо’ в изрази „ела завчас“ – ела веднага, бързо, а не за 1 час, както повърхностно би се обяснило), т. е. Чъзмен – ‘да е бърз и ловък’ (ДТС 1969, 151; Гаркавец 2010, 410).

Белаур – брат на цар Михаил Шишман. Обикновено в българската литература, се обяснява повърхностно, с хипотетичен сръбско-унгарски произход, от Бела и Ур – княз, аналогично на сръбското име Урош, т. е. Белаурош – „господарят Бела“. Но това е много неубедително. Етимологията на името Белаур е твърде интересна, показва влашки произход и означава дракон, змей. При куманите змеят, драконът също е на особена почит (в кипчакски ɣɨɣɛn, турски evren, в тунгусоманджурските езици, улчийски ɣɛɣɛn – ‘дракон, голяма змия’, старояпонски wogotī – ‘голяма змия’, вж. аналогичният бълг. календарен термин **верени** – ‘змей’)³. Предвид смесения куманско-влашки произход на един друг род, този на **Басарабите** (от куманските думи basar – ‘държа, стискам, натискам’, и oba / öv – ‘род, дом’, т. е. управляващият „държащият“ властта род), основателите на Влашкото княжество, подобно явление не трябва да ни учудва, а и произхода на Шишмановци е вероятно от земята Хацег, съседна на Фогараш, през XIII в. населена със смесено влашко и куманско население (Гаркавец 2010, 227 – 228).

В румънски balaur, bălaur, и в албански bollë, bullar означават ‘голяма змия, дракон, змей’. В румънските легенди балаура е летящ змей обитаващ горите, владеещ изворите, отвличащ хора и нуждаещ се от човешки жертвоприношения. Аналогична е и албанската легенда за слепият змей Булар (Bullar), който проглежда само в деня на Св. Георги и изяжда първия срещнат човек.

В ирландската сага „За втората битка при Маг-Туиред“, описваща сражението между племената на богиня Дану и демоните-фомори, които се водят от чудовището Балор (Balor), варианти Balur, Bolur, Bolor. В древногръцката митология Βέλλερος, Βόλουρος е герой, тракиец, сражавал се със гигантската хидра, респ. воден змей. Също в древногръцки πέλωρ означава чудовище. Думата се открива в сърбо-хърватски блавор, словенски blavor (Засавие), babor (Истрия), mlavor (Крас), blāvūr (Далмация), blaor (Шумадия), също имаме и преход на „б“ в „м“ в хърватски mulavar, словенски molaver – ‘приказан змей’. Днес в сърбо-хърватски „блавор“ е название на вид змия. Думата се среща и в украински млавор – ‘чудовище’. Хърватският лингвист Петър Скок посочва, че думата е реликтова от предславянския субстрат⁴ на Балканите (Skok

³ Т. нар. „древнобългарски“ календар, не е български по произход, а късна заемка, съществувала само при Аспаруховите българи. При волжките българи и в Кавказ, той е непознат. Неговата поява най-вероятно е свързана с аварите, и аварската зависимост на Кубрат. Вж. по въпроса книгата ми в съавторство: **Войников, Войников 2017**.

⁴ Очевидно че това е прединдоевропейска субстратна дума с пракавказки произход. В пракавказки *ĭ_ahrV, чеченски böħalla, ингушки b^hexal, инхокварски bekol, гунизбски begala – ‘змия’. В шумерски mušlah, muš-lah₅-gal > акадски muš(la)lahhu – ‘голяма змия’.

1972, 169–170; Калужская 2001, 71–91). **Белаур** и днес е разпространено име в Молдова, което е твърде показателно, за неговия произход!

В. Стоянов посочва името **Белури** „Михал Белури“, българин от Солунско записан в турски регистър от XV в. Той обяснява етимологията чрез иранската дума *belur* – планински кристал (Стоянов 2000, 232). Смятам че по-скоро това е вариант, или неправилен запис на името **Белаур**.

Бесар – български болярин от XIII в. Известен по намерен пръстен с надпис (Андреев, Лазаров, Павлов 2012, 70). Името е куманско, и като етимология е идентично с Басар, Басар-оба. Виж и формата Бесарабия – „земята на Бесар/ Басароба“.

За пръв път името Бесараб, е съобщено от Рашид Ад Дин, в разказа му за татарските нападения през 1241 г.: «...преминаха планините (Карпатите), за да навлязат в страната на булгарите (българите) и на башгирдите (маджарите). Орда (татарски пълководец) който вървеше надясно, премина страната на Илауте (р. Олт) и видя, че срещу него иде Безеренбам (**Бесараб бан / воеводата Бесараб**) с войска; последният биде разбит. ... Буджек премина планините на тая страна (Седмиградско), за да навлезе в Кара-Улак (Каравлашко, т.е. Олтения) и порази народите Улак (власи), премина планините ... Орда разбил пресрещналия го бан Басараб на река Жиу». (Ангелов, 2009)

Балик – български аристократ от рода Тертер, установил се в Североизточна България (Карвунската земя). В. Стоянов го обяснява с тюрк. *balik* – ‘град’, или *balik* – ‘риба’ (Стоянов 2000, 205). Но може да се посочи също тюрк. *balq* – ‘сияе, искри, блести’, *balqı*, турски диал. *balqın* – ‘красив, сияещ’, *balqır* – ‘светкавица’, или с тюрк. чагатайски *balga*, калмикски *balig* – ‘боздуган’ (Севортян 1978, 57–58).

Въпросът за куманската антропонимия при българите е подробно разгледан в трудовете на проф. Валери Стоянов. Ще си позволя да посоча някои свои наблюдения.

Бияна – име широко разпространено сред българите, особено в Македония. Обикновено се обяснява с тюркското *bilen* – ‘знаещ’ (Стоянов 2000, 235). По-скоро смятам, че е производно на кипчакското *bilyän* – ‘господствам, князувам, получавам титла’, т.е. Бияна – ‘княгиня, господарка’ (Гаркавец 2010, 293). *Bilän* е и уйгурско име (ДТС 1969, 99).

Герган/ Гержана, Гергин/ Гержина – български имена, обикновено свързвани като умалителни на Георги, или от цветето гергина (*Dahlia*) (Займов 2004, 88). Интересна податка е куманското име **Гърген**, брат на Асен (Осен) от племето каи (каепичи). Н. Баскаков го обяснява с тюрк. *girgin* – ‘ласкав, достоен, дързък’, *kirgin* – ‘настоятелен, устремен, постигащ целите си’ (Пилипчук 2017, 263). В древнотюркски *kirigsä* – ‘желая, стремя се, искам’ (ДТС 1969, 308–309). В монголски *khir* – ‘възможност, способност, предел, мярка’ (Кручкин 2006, 851).

Крубан/ Грубан, се среща при куманите и съвр. казахи. Лице с такова име присъства сред ктиторите в църквата „Св. Никола“ в Станичене (Андреев,

Лазаров, Павлов 2012, 405 – 406). Известно е като име на унгарски и влашки феодали от XIV – XV в., очевидно от кумански произход. Срещало се и при българите, в турски данъчни регистри от XV в., предимно в българската етническа област Македония. В. Стоянов го свързва с арабското qirban – жертвоприношение, но с променен изговор (Стоянов 2000, 246). Съществувало е и подобно тохарско име, владетел на държавата Куча в Таримския басейн, по време на династията Западна Хан, в китайска транскрипция Цзянбин (Jiangbin) 絳賓, възстановка в древнокитайски е krieungh-pjien, среднокитайски koⁿgh-pjien, вероятно отразява Крунпин, Крунбин (Starostin, Ch-ch). Произлиза от тохарски A krop-, тохарски B kraup-, пратохарски *kreup- / *kreup-nā, от ПИЕ *kr(e)u-bh- ‘събирам, натрупвам, окрупнявам’, т.е. името е с пожелателен характер – ‘да е спестовен, богат’ (Adams 1999, 219 – 220). Или при куманите то е древнотохарско наследство.

Коте – българско име в Македония, от кумански произход, производно на името **Котян**. Произлиза от тюрк. qut – ‘ишастие, късмет, божествена предопределеност, душа, дух, жизнена сила’. Известно при древните тюрки и като лично име Qotan / Qutan (ДТС 1969, 471 – 473).

Котоман – име и дума със значение „богат човек, големец, чорбаджия, богаташ“. Думата се е употребявала в Македония (Кратовско, Прилеп, Дебър), Алексинац (бившото българско Алексинци в Моравско), Косово – Сирничка жупа, и производното фамилно име **Котоманов(и)** се среща се предимно в Пловдив, Русе, Варна, Шабла, нямат убедителна етимология според БЕР. Вариант на името Котоман е босненското име **Котроман**, което стои в основата на последната босненска династия **Котроманичи** (Котроманићи) (1250 – 1463). Етимологията се обяснява от куманското *köt/kötyr – ‘силен, славен, утвърждаващ се’, също в кипчакски kötür – ‘издигам се’, в казахски көтеру – ‘издигам, се, възвеличавам, прославям се, провъзгласявам се’, в татарски kötyrö – ‘издигам се, преодолявам, утвърждавам, прославям’ (Гаркавец 2010, 744 – 745). В древнотюркски qodï – ‘силен’, караханидски qod/ur, якутски хот, долгански kot – ‘преодолявам, утвърждавам’, чувашки хӳтӳ – ‘защитавам, отбранявам, отстоявам’ (ДТС 1969, 452).

Така възниква въпросът е за произхода на думата „катеря се“ и производното „катерица“. Традиционно, съгласно акад. Вл. Георгиев се смята, че е трако-мизийски субстрат, родствена с алб. kërcej, рум. sațeă, sațără – ‘подскачам, вид танц с подскоци’, в арменски ts’atkel – ‘скок’. Но очевидно имаме куманска дума в българския език (БЕР 1979, 272).

Камо – рядко българско име, известно днес като фамилно име **Камов(и)**. Й. Заимов смята че е производно на Камен (Заимов 2004, 167). Но е възможен кумански произход. Плано Карпини пише, че куманите наричали главния си бог Кам. В древнотюркски qam – ‘магьосник, жрец’, qamlamak – ‘лекуване, магически обред, заклинание’ (ДРС 1969, 413; Стоянов 2006 215). Също е известен куманин на име Камос, син на Оселук, брат на Тюрнак, и

чичо на Светослав Олегович. Живял е в XII в. и е бил от приднепровските кипчаки (Пилипчук 2017, 264–265).

Карач – име на борец срещу турците, споменат в „Бориловия синодик“. Името е куманско, но В. Стоянов го посочва като с неуточнена етимология (Стоянов 2000, 257). Ал. Гаркавец посочва кипчакската дума K'ağas със значение, *‘образ, вид, знак, външен вид, характер’* (Гаркавец 2010, 655). В татарски karaş – *‘поглед, взор, външен вид’* (Сабилов 2008, 126). В древнотюркски qara – *‘гледам’*, qaraq – *‘око’* (ДТС 1969, 424–425). Така че вероятно името е означавало зорък, с остър поглед, или с красив, външен вид.

Семир – име на борец срещу турците, споменат в „Бориловия синодик“. Името е от кумански произход. В кумански semir – *‘пълн, охранен, дебел’* (Гаркавец 2010, 1257). В татарски simertü – *‘пълнеене, охраненост’* (Сабилов 2008, 197). В древнотюркски semri – *‘пълнеене, охраненост’* (ДТС 1969, 495). Смеслов аналог на името Шишман.

Баул – един от приближените на цар Иван Шишман, споменат е в едно от последните писма на царя: „До всепочитания болярин по оризма (заповед) на Господство ми“. В дясно са изписани имената **Баул** и **Алдимир**: „Господарят Търновски до тебе, Бауле. За това (да пристигнат) при мен тук войниците. По-бързо да ги събереш и да дойдеш с тях в Никопол по заповед на Господството ми“. Иван Шишман се опитва да събере всички свои останали сили в Никопол, за да даде може би един финален отпор на османците. Писмото е открито от Климентина Иванова в български сборник с монашеско съдържание от XV в., намиращ се в библиотеката на Румънската академия на науките. Името Баул е куманско (както и разгледаното Алдимир). Може да се свърже с казахското baulu – *‘възпитавам, научавам се, придобивам навици и добри обноси’*, в кипчакските езици bau/ baul означава *‘свързан, привързан’* (Бектаев 1995, 95).

Куманско е и названието на българската етнографска група „**торлаци**“, по-голямата част от които днес са асимилирани от Сърбия (Обр. 3). Смятам, че техният произход е свързан с куманите на Шишман, които впоследствие се асимилират в българска среда. Едва в XIX в., младото и експанзивно Сръбско княжество окупира Тимошката област в 1833 г., и постепенно до края на века, българското население е сърбизирано, каквато е също съдбата на моравските българи, от Нишкия санджак, завладени от Сърбия в 1878 г.

В своя речник, хърватския езиковед Петър Скок, споменава определението на Вук Караджич за торлаците: „Торлак – човек който говори нито на сръбски, нито на български“, т.е. на смесен междинен говор, но обяснява названието с турското tur – *‘прост, селяк’*, и прави аналогия с гръцкото βοῦλγαρος χονδροκέφαλος – *‘дебелоглав българин’*. Скок признава, че торлак/турлак означава и *‘sjeverni Bugarin’* (северен българин) (Skok 1973, 484–485). Виждаме чужда за сърбите, вторична подигравателна народна етимология. В древнотюркски turlaq означава *‘слаб, мършав, грохнал човек, негоден’*, а turği – *‘див, лош, неприятен човек’*, така че значението „глупак“ се е развило вторично (ДТС 1969, 587). Но не това е произходът на названието **торлаци**.

Основният им поминък е бил скотовъдството, от айлажен тип. В планината, извън селото са правели **торло** или **турла**, **търло**, **търляк** – ‘високи, големи и кръгли открити кошари за лежане на овцете и козите’. От думата **търло** произлиза и названието **торлак**, т.е. овчар. В древнотюркски *turuγ* – ‘кошара’, *turuγlay*, *turaγ* – ‘стан, бивак’, *tür* – ‘плет, връзвам’, *tari* – ‘плет, стена от камъни и сплетени пръчки’, *tariγliq* – ‘хамбар’, изследователят на куманския език, Ал. Гаркавец, посочва следната съхранена средновековна кипчакска (куманска) дума, *torla* – ‘плет, правя мрежа, плета плет, плета стена, подреждам, правя дървена ограда’, което напълно обяснява откъде идва „търло“ (ДТС 1969, 588, 588 – 589, 537; Гаркавец 2010, 1485). При торлаците е популярен израза „Одим на торло, търло, тръляк.“ (Иванов 2017, 92).

Едно от типичните торлашки ястия е „**белмуж**“, приготвяно от сирене и брашнена каша. Произходът на думата е свързан с кипчакските езици, и е сигурно куманско езиково наследство. Изговорът „бял-мъж“ е вторчина, славянизирана, народна етимология. В карачаево-балкарски *bilyamukъ*, кумикски *bulamukъ*, уйгурски *bulmakъ*, турски *bulamaç* – ‘брашнената каша’ (Тенишев, Суюнчев 1989, 144; Бамматов 1969, 85; Кибиров 1961, 44). В БЕР се казва, че думата се среща, в унгарски *balmos*, румънски *balmuș*, което също говори за кумански произход. Ст. Младенов я обяснява с тюркското *bulgamak* – ‘буламач, смесен’, и изказва хипотеза, че може и да е прабългаризъм (БЕР 2007, 29). П. Скок добавя още и албанското *bylmet* – ‘млечна каша’, но предполага османотюркски произход, като посочва чагатайското *bulamaz* – ‘каша от мляко и сирене’ (Skok 1971, 136 – 137). Също в киргизки, казахски, татарски *bulamyq*, тюркменски *bylamaq*, узбекски *bylamyq* – ‘мътеница, каша’ (Севортян 1978, 258 – 260). Всъщност, това е чиста куманска дума (карачаево-балкарците и кумиките са наследници на куманите), етимологията идва от смесвам, разбърквам, бърканица.

Названието **Карвуна**, **Карвунска земя** е също от кумански произход. Самата дума означава „Стохълмие“ и това название е документирано от източниците. Йоан Скилица пише за „Стохълмие“, но и той не посочва точното му местоположение. Иначе за пръв път Карвуна е документирана в употреба по времето на Иван Асен II, като областта Карвунска хора. Според БЕР названието произлизало от гръцкото *καρβονιάς* – ‘въглищар’, латински *carbo* – ‘въглища’, тъй като Йоан Кантакузин го споменава в 1369 г. с името *Καρβονιάς*, а Пиетро Весконте го отбелязва в своята карта (1311 – 1320 г.) като *Carbona*. Разбира се, това идва от четенето на гръцката буква „β“ като „б“. Друг автор, изследовател на българската топонимия Васил Миков, свързва названието с гръцкото *κρουνι* – ‘извори’ (БЕР 1979, 243 – 244). И двете версии не са верни, не са аргументирани, и са плод на случайни съвпадения.

В „Сказание на пророк Исаия, как бе възнесен от ангела до седмото небе“ известно като, „Българска апокрифна летопис“, се съобщава за заселването на куманите: „Исайе, възлюблени мой пророче, иди на запад от най-гор-

ните страни на Рим, отлъчи третата част от **куманите, наречени българи**, и насели земята **Карвунска**, която опразниха римляни и елини. Тогава аз, братя, по божия повеля дойдох от лявата страна на Рим и отделих третата част от куманите, и поведох ги по път, посочвайки с тръст, и ги доведох до реката, която се нарича Затиуса, и при друга река, наречена Ереуса. И тогава имаше три големи реки. И населих земята Карвунска, наречена българска; беше опустяла от елини за 130 години. И населих я с множество люде от Дунава до морето, и поставих им цар из тях: името му беше цар Слав. И този цар, прочее, насели села и градове. Няколко време тези люде бяха езичници. И този цар сътвори **сто могили** в земята българска. Тогава му дадоха име „**стомогилен цар**“. В тези години имаше обилие от всичко. И имаше **сто могили** в неговото царство. И той беше първият цар в българската земя и царува 119 години и почина“ (**Петканова 1982**).

Обикновено споменаването на куманите, се тълкува, не като етническо понятие, а в преносен смисъл, като езичници, тъй като сказанието съобщава и за Испор цар (Аспарух), който заселил цялата Карвунска земя: „Цар Испор царува на българска земя 172 години и след това го погубиха измаилтяните на Дунава. И след погубването на Испора, царя български, нарекоха куманите българи, а по-рано бяха при Испора царя езичници и безбожни и в голямо нечестие. И бяха всякога врагове на гръцкото царство през много години“.

Присъствието на етнонима **кумани** съвсем ясно и очевидно говори, че самото сказание е създадено след усядането и заселването на кумани в българската земя, тяхното смесване с българите и последвалата им асимилация в българската среда, вкл. показва и възприемането на българската родова памет като своя.

Особено показателно е използването на названието **Карвуна, Карвунска земя** и нейното непряко посочено значение „стомогилие“, „стохълмие“. В народните представи районът на Добруджа и Лудогорието се наричал **Стохълмие**.

Първата сричка на названието „**кар**“ може да се свърже с протоалтайското *k'ori, древнотюркски qorun – ‘скала, канара’, в тюркските езици qir / qir – ‘възвишение, хребет’, в монголски *küri, kuri, халха-монголски xür, прототунгусоманджурски *xurē, евенкски ure, корейски *koranū, японски *kurua, kuro – ‘хълм, насип, планина’ (**Starostin, Dydo, Mudrak 2003, 843**).

За втората част на думата „**вуна**“ на пръв поглед, откриваме точен аналог в чувашки vuna, vona, vunnā, vonnā, vun, von – ‘десет’, аналог на общотюркското *on – десет⁵ (**Федотов 1996, 130, 131**). Но в такъв случай, трябваше да имаме „Десетохълмие“, което показва че трябва да се търси друга податка?

⁵ Сравни с монг. arban – 10, с камасински bj^on – 10, енецки biu, ненецки ju^d, хантски janu, чувашки vun и общотюрк. on – 10, в пра-ТМ zhuwan, древнояпонски tōwo(n) – 10. Това подсказва съществуването на някаква прадревна азиатска форма *bān-/vān – 10, и единствен аналог има в езика айну, където wan / wam – 10. Според Н. Поппе и Рамстедт, окончанието –an в монг. и в тунгусоманджурските ез. при образуване на десетиците, е аналог. на тюрк. on, чув. vun (von) – 10.

За обяснението на Карвуна – Стохълмие може да мислим, че за обозначаване на числото 100, куманите са употребявали и по-древната алтайска форма несъхранена в съвр. тюркски езици. Тук трябва да посочим в монголски *zūn*, корейски *ón*, в старояпонски *mòtò* – ‘сто’, и неговият тюркски аналог *jom / jum* – ‘много, голямо число’, в древнотюркски *jomŭi* – ‘всички, множество’, *jumdar, jumit* – ‘събирам, увеличавам, натрупвам’ (Starostin, Dydo, Mudrak 2003, 486, 1004–1005; ДТС 1969, 279). В тунгусоманджурските езици, *umiv, omò* – ‘събирам, натрупвам’, в улчийски *ròm* – ‘пълен, цялостен, много’ (ССТМЯ – 2 1975, 41, 267–268). Така че названието Карвуна е получена от алтайското *qir / kuri* – ‘хълм’, и несъхраненото пратюркско **un / *jum* – ‘100, голямо число’⁶.

Както пише унгарският иранист Янош Хармата, названието „Стохълмие“ се появява преди заселването на българите и е свързано с пребиваването тук, след разпада на Хунската държава, на сарматското племе **садагари**, т. е. в букв. превод „народ на стоте хълма“. Той смята че названието идва от погребалният им обред на подмогилни погребения (Harmatta 1970, 56). Последните остатъци от садагариите са били асимилирани от българите, които са съхранили названието, и впоследствие са го предали на новите заселници в региона – печенегите, торките и куманите, които са го превели на своя език като **Кар-вуна**.

Част от българските имена са кумански по произход и са навлезли в българския език в епохата на ВБЦ, например: **Бальо, Балуш, Китан, Кою, Коян, Кочо, Куман, Маньо, Боньо, Калин** (фиксирано като тюркско уйгурско лично име *Qalın*⁸ означава „издигнат“ (ДТС 1969, 412), **Ташо** (камък), и др. Голяма част от тях бяха издирени и анализирани от В. Стоянов. Все още липса цялостно изследване на всички кумански думи, съхранени в българския език. Да се надяваме, че в бъдеще, тази празнина ще бъде запълнена.

⁶ В тюрк. езици названието на стотицата е *jüz*. Но произходът му е свързан със субстратна самодийска дума. В пратюркски **jür* – 100 < от самодийските езици, в ненецки *jur*, енецки *jü*, нганасански *jir* (варианти *gir, dir*), камасински *dčir* – 100. Според Блажек, Рона-Таш, Хелимский, Налольских: прасамодийското **jür* идва от пратюркското **jür* (< тюркски **jür* > чувашки *şür*, татарски *jüz* и т. н.). Но предвид изолираното положение на древнотюркското 100 сред останалите алтайски езици, пределно ясно, е че пътят на заемане е обратен, от самодийски към древнотюркски, т. е. субстратна самодийска дума. В генезиса на древните тюрки участват много езиково алтаизирани самодийски племена (таштъкская култура).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Ангелов, 2009: Г. Н. Ангелов, Етнодемографски и политически процеси в земите между Карпатите и Дунав до края на XIII век. – on line: https://georginikolovangelov.blogspot.com/2009/11/blog-post_1158.html (10.02.2019)/ G. N. Angelov, Etnodemografski i politicheski protsesi v zemite mezhdu Karpatite i Dunav do kraja na XIII vek. – on line: https://georginikolovangelov.blogspot.com/2009/11/blog-post_1158.html (10.02.2019)

Андреев, Лазаров, Павлов 2012: Й. Андреев, И. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в Средновековна България. София, 2012./Y. Andreev, I. Lazarov, Pl. Pavlov. Koy koy e v Srednovekovna Bulgaria. Sofia, 2012.

Баласчев, 1914: Г. Баласчев. Старобългарско блюдо с надпис от XII–XIII в. – Минало, 9, 1914. Online: <https://strumski.com/readbook/?id=167> (02.12.2018)/G. Balashev. Starobalgarsko blyudo s nadpis ot XII–XIII v. – Minalo, 9, 1914. Online: <https://strumski.com/readbook/?id=167> (02.12.2018).

Балкански 2005: Т. Балкански. Българският цар Ивайло в светлината на езиковата археология. В. Търново, 2005./T. Balkanski. Balgarskiyat tsar Ivaylo v svetlinata na ezikovata arheologia. V. Tarnovo, 2005.

Бамматов 1969: 3.3. Бамматов. Кумыкско-русский словарь. Москва, 1969./3.3. Bammатов. Kumyksko-russkiy slovar'. Moskva, 1969.

Бектаев 1995: К. Бектаев. Казахско-русский словарь. Алматы, 1995./K. Bektayev. Kazakhsko-russkiy slovar'. Almaty, 1995.

БЕР 1979: Български етимологичен речник. Том 2 (И-Крепя). София, 1979./Balgarski etimologichen rechnik. Tom 2 (I-Krepya). Sofia, 1979.

БЕР 2007: Български етимологичен речник. Том 1 (А-З) (второ издание). София, 2007./Balgarski etimologichen rechnik. Tom 1 (A-Z) (vtoro izdanie). Sofia, 2007.

БС: Борилов синодик. Online: http://ald-bg.narod.ru/biblioteka/bg_srednovekovie/borilov_sinodik/borilov_sinodik.htm (09.12.2018)/Borilov sinodik. Online: http://ald-bg.narod.ru/biblioteka/bg_srednovekovie/borilov_sinodik/borilov_sinodik.htm (09.12.2018).

Войников, Войников 2017: Ж. Войников, И. Войников. Древнобългарският календар и именникът на българските владетели: Митове и реалности. Един паметник на древнобългарската астрология. София, 2017./Zh. Voynikov, I. Voynikov. Drevnobalgarskiyat kalendar i imennikat na balgarskite vladeteli: Mitove i realnosti. Edin pametnik na drevnobalgarskata astrologia. Sofia, 2017.

Гаркавец 2010 Ал. Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы, 2010./Al. Garkavets. Kypchakskiy slovar'. Almaty, 2010.

ГИБИ 1980: Гръцки извори за Българската история. Том 10. София, 1980./Gratski izvori za Balgarskata istoria. Tom 10. Sofia, 1980.

Данчева-Василева 1985: А. Данчева-Василева. България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985./A. Dancheva-Vasileva. Bulgaria i Latinskata imperia (1204–1261). Sofia, 1985.

Добрев 2001: И. Добрев. Основни черти и особености на българското планинско название Балкан. Общи и частни проблеми на Българската Ономастика в нейния общобалкански контекст. София, 2001. Online: <http://prabulgarskiezik.files.wordpress.com/2014/02/dobrev-ivan-balkan-i-bulgarskite-imena.pdf> (10.11.2018)./I. Dobrev. Osnovni cherti i osobenosti na balgarskoto planinsko nazvanie Balkan. Obshti i chastni problemi na Balgarskata Onomastika v neyniya obshtobalkanski kontekst. Sofia, 2001. Online: <http://prabulgarskiezik.files.wordpress.com/2014/02/dobrev-ivan-balkan-i-bulgarskite-imena.pdf> (10.11.2018).

ДТС 1996: Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969./Drevnetyurkskiy slovar'. Leningrad, 1969.

Заимов 2004: Й. Заимов. Български именник. София, 2004./Y. Zaimov. Balgarski imennik. Sofia, 2004.

Занетов 1914: Г. Занетов. Българи на Морава. София, 1914. Online: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/G_Zanetov_Bulgari%20na%20Morava.pdf (01.12.2018)./G. Zanetov. Bulgari na Morava. Sofia, 1914. Online: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/G_Zanetov_Bulgari%20na%20Morava.pdf (01.12.2018)

Иванов 2017: Р. Иванов. Българите торлаци. София, 2017./R. Ivanov. Balgarite torlatsi. Sofia, 2017.

Илюшин 2002: А. Илюшин. К дискуссии вокруг понятия „сросткинская культура“. – Древности Алтая, 8. – Online: <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2002/08/13.html> (14.11.2018)./А. Илюшин. К дискуссии вокруг понятия „сросткинская культура“. – Древности Алтая, 8. – Online: <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2002/08/13.html> (14.11.2018).

Калужская 2001: И. Калужская. Палеобалканские реликты в современных балканских языках. К проблеме румыно-албанских лексических параллелей. Москва, 2001./I. Kaluzhskaya. Paleobalkanskiye relikty v sovremennykh balkanskikh yazykakh. K probleme rumyno-albanskikh leksicheskikh paralleley. Moskva, 2001.

Кибиров 1961: Ш. Кибиров, Ю. Цунвазо. Уйгурско русский словарь. Алма-Ата, 1961./Sh. Kibirov, Yu. Tsunvazo. Uygursko-russkiy slovar'. Alma-Ata, 1961.

Князький 2000: И. Князький. Половцы в Нижнем Подунавье. – Вопросы истории, 2000, 3, 121–129./I. Knyaz'kiy. Polovtsy v Nizhnem Podunav'ye. – Voprosy istorii, 2000, 3, 121–129.

Коледаров 1986: П. Коледаров. Средновековните карти като извор за българската история. Помощни исторически дисциплини. Том 4. София, 1986./P. Koledarov. Srednovekovnite karti като izvor za balgarskata istoria. Pomoshтни istoricheski distsiplini. Tom 4. Sofia, 1986.

Кручкин 2006: Ю. Кручкин. Большой современный русско-монгольско и монгольско-русский словарь. Москва, 2006./Yu. Kruchkin. Bol'shoy sovremennyy russko-mongol'sko i mongol'sko russkiy slovar'. Moskva, 2006.

Магистр Рогерий 2012: Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. Перевод с лат. А.С. Досаев Санкт-Петербург, 2012. Online: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Magistr_Rogeriya_Gorestnaya_pesn_o_razorenii.djvu (14.12.2018)./Magistr Rogeriya. Gorestnaya pesn' o razorenii Vengerskogo korolevstva tatarami. Perevod s lat. A.S. Dosayev Sankt-Peterburg, 2012. Online: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Magistr_Rogeriya_Gorestnaya_pesn_o_razorenii.djvu (14.12.2018).

Оттон из Фрайзинга 1990: Оттон из Фрайзинга. Хроника или история о двух царствах. (Chronica sive historia de duabus civitatibus). – В: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Вып. II. Середина XII – середина XIII в. Москва, 1990. Online: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Otton_Freising/text4.phtml?id=9203 (14.12.2018)./Otton iz Frayzinga. Khronika ili istoriya o dvukh tsarstvakh. (Chronica sive historia de duabus civitatibus). – V: Latinoyazychnyye istochniki po istorii Drevney Rusi. Germaniya. Vyp. II. Seredina XII – seredina XIII v. Moskva, 1990. Online: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Otton_Freising/text4.phtml?id=9203 (14.12.2018).

Павлов 2000: Пл. Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000./Pl. Pavlov. Buntari i avanturisti v srednevekovna Bulgaria. V. Tarnovo, 2000.

Петканова 1982: Д. Петканова. Стара Българска Литература. Апокрифи. София, 1982./D. Petkanova. Stara Balgarska Literatura. Apokrifi. Sofia, 1982.

Пилипчук 2014а: Я. Пилипчук. Берендеи и каепичи: огузы илаи кышчаки. – Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», № 4 (43), 2014, 48 – 54./Ya. Pilipchuk. Berendei i kayepichi: oгуzy ili k'shchaki. – Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriya «Istoricheskiye i sotsial'no-politicheskiye nauki», № 4 (43), 2014, 48 – 54.

Пилипчук 2014б: Я. Пилипчук. Констриуируя этнонимы: средневековые и современные рефлексy относительно этниконов кыпчаков. – Материалы и исследования по археологии северного Кавказа, вып 14, 2014, 114 – 123./Ya. Pilipchuk. Konstroiuiuya etnonimy: srednevekovyye i sovremennyye refleksy otnositel'no etnikonov kypchakov. – Materialy i issledovniya po arkheologii severnogo Kavkaza, vyp 14, 2014, 114 – 123.

Пилипчук 2015: Я. Пилипчук. Хан Котян и его род. – Online: <http://istorja.ru/forums/topic/2991-polovetskiy-han-kotyan-sutoevich/> (21.11.2018)./Ya. Pilipchuk. Khan Kotyan i yego rod. – Online: <http://istorja.ru/forums/topic/2991-polovetskiy-han-kotyan-sutoevich/> (21.11.2018).

Пилипчук 2016: Я. Пилипчук. Кем были кипчаки и кимаки. – Диалог цивилизации. Культурно-цивилизационные мосты истории и современность. № 22 – 23, Бишкек, 2016, 84 – 96./Ya. Pilipchuk. Kem byli kipchaki i kimaki. – Dialog tsivilizatsii. Kul'turno-tsivilizatsionnyye mosty istorii i sovremenost'. № 22 – 23, Bishkek, 2016, 84 – 96.

Пилипчук 2017: Я. Пилипчук. Кыпчакский именослов по данным европейских источников. – Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции АН Казахстана. Том 2. Алматы. 2017, 258 – 277./Ya. Pilipchuk. Kypchakskiy imenoslov po dannym yevropeyskikh istochnikov. – Arkheologicheskoye naslediye Tsentral'nogo Kazakhstana: izucheniye i sokhraneniye. Sbornik nauchnykh statey, posvyashchennyy 70-letiyu organizatsii Tsentral'no-Kazakhstanskoy arkheologicheskoy ekspeditsii AN Kazakhstana. Tom 2. Almaty. 2017, 258 – 277.

Пилипчук 2018: Я. Пилипчук. Родоплеменная структура конфедерации Дешт-и Кыпчак. – Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Вып. 16. Армавир-Краснодар 2018, 164 – 179./Ya. Pilipchuk. Rodoplemennaya struktura konfederatsii Desht- i Kypchak. – Materialy i issledovaniya po arkheologii Severnogo Kavkaza. Vyp. 16. Armavir-Krasnodar 2018, 164 – 179.

Плетнева 1990: Св. Плетнева. Половцы. Москва. 1990./Sv. Pletneva. Polovtsy. Moskva. 1990.

Попов 2017: Т. Попов. Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия, от края на XII до края на XV в. София, 2017./Т. Попов. Balgarskata darzhavna traditsia vav Vlashkata nizina, Moldova i Besarabia, ot kraya na XII do kraya na XV v. Sofia, 2017.

Родственики, Уеб страница «Родственики», вж. фамилия Ивлев.: <http://www.rodstvenniki.ua/LastNameInfo.aspx/View/48> (23.11.2018)./Uyeb stranitsa «Rodstveniki», vzh. familiya Ivlev.: <http://www.rodstvenniki.ua/LastNameInfo.aspx/View/48> (23.11.2018).

Севортыан 1978: Э.В. Севортыан. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву (Б). Москва, 1978./E.V. Sevortyan. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazyvov. Obshchetyurkskiye i mezhtyurkskiye osnovy na bukvu (B). Moskva, 1978.

Слепцов 1972: Якутско-русский словарь, под редакцией П. А. Слепцова, Москва, 1972./Yakutsko-russkiy slovar', pod redaktsii P. A. Sleptsova, Moskva, 1972.

ССТМЯ – 2 1975: Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурские языки. Том 2 (О–Э), Отв. редактор В. И. Цинциус. Ленинград, 1975./Sravnitel'nyy slovar' tunguso-man'chzhurskiye yazyki. Tom 2 (O–E), Otv. redaktor V. I. Tsintsius. Leningrad, 1975.

Стоянов 2000: В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежка антропонимия в България през XV в. София, 2000./V. Stoyanov.

Istoriya na izuchavaneto na Codex Cumanicus. Kumano-pechenezhka antroponimiya v Bulgaria prez XV v. Sofia, 2000.

Стоянов 2006: В. Стоянов. Куманология. Опит за реконструкция. София, 2006./V. Stoyanov. Kumanologia. Opit za rekonstruktsia. Sofia, 2006.

Татищев 1774: В. Татищев. История Российская с самых древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная и описанная покойным тайным советником и астраханским губернатором, Василием Никитичем Татищевым. Книга третья, Москва, 1774./V. Tatishchev. Istoriya Rossiyskaya s samykh drevneyshikh vremen neusypnymi trudami cherez tridtsat' let sobrannaya i opisannaya pokoynym taynym sovetnikom i astrakhanskim gubernatorom, Vasiliyem Nikitichem Tatishchevym. Kniga tret'ya, Moskva, 1774.

Тенишев, Суюнчев 1989: Э. Тенишев, Х. Суюнчев. Карачаево-балкарско-русский словарь. Москва, 1989./E. Tenishev, Kh. Suyunchev. Karachayev-balkarsko-russkiy slovar'. Moskva, 1989.

Ушницкий 2008: В. Ушницкий. Кимаки – народ Ураанхай-Саха? – Веб-сайт: „Центральноазиатский исторический сервер“ 1999 – 2017 Абдуманапов Рустам. – Online: http://www.kyrgyz.ru/articles/kypchak/kimaki_-_narod_uraanhaysaha/ (21.11.2018)./V. Ushnitskiy. Kimaki – narod Uraankhay-Sakha? – Uyeb-sayt: „Tsentral'noaziatskiy istoricheskiy server“ 1999–2017 Abdumanapov Rustam. – Online: http://www.kyrgyz.ru/articles/kypchak/kimaki_-_narod_uraanhaysaha/ (21.11.2018).

Фасмер 1986: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Том 1 (А–Д). Москва, 1986./M. Fasmer. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. Tom 1 (A–D). Moskva, 1986.

Фасмер 1987: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Том 4 (Т–Ящур). Москва, 1987./M. Fasmer. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. Tom 4 (T–Yashchur). Moskva, 1987.

Федотов 1996: М. Федотов. Этимологический словарь чувашского языка, Том 1 (А–Р). Чебоксары, 1996./M. Fedotov. Etimologicheskii slovar' chuvashskogo yazyka, Tom 1 (A–R). Cheboksary, 1996.

Юдахин 1985a: К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. Том 1 (А–К). Фрунзе, 1985./K. Yudahin. Kirgizsko-russkiy slovary. Tom 1 (A–K). Frunze, 1985.

Юдахин 1985b: К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. Том 2 (Л–Я). Фрунзе, 1985./K. Yudahin. Kirgizsko-russkiy slovary. Tom 2 (L–Ya). Frunze, 1985.

Adams 1999: D.Q. Adams. A Dictionary of Tocharian b. Amsterdam, 1999.

Harmatta 1970: J. Harmatta. Studies in the History and Language of the Sarmatians. (= Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antiquae et archaeologica Tomus XIII). Szeged, 1970.

Skok 1971: P. Skok. Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kn. 1 (A–J). Zagreb, 1971.

Skok 1972: P. Skok. Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kn. 2 (K–poni'). Zagreb, 1972.

Skok 1973: P. Skok. Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kn. 3 (poni–Ž). Zagreb, 1973.

Starostin Ch-ch: S. A. Starostin. Chinese characters. – Online: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\china\bigchina> (19.11.2018).

Starostin UE: S. A. Starostin. Uralic etymology. – online: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?flags=wygnnnl&encoding=utf-eng> (19.11.2018).

Starostin, Dydo, Mudrak 2003: S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill, 2003.

TSI 2010: Turkish Statistical Institute. Population of city, towns and villages, 2010. – online: http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?adnksdb2=&ENVID=adnksdb2Env&report=idari_yapi_09sonrasi.RDF&p_il1=07&p_yil=2010&p_dil=2&desformat=html (19.11.2018).

Обр. 1. Сросткинска археологическа култура

Блюдото на Чузмен

Обр. 2. Блюдото на Чузмен

Обр. 3. Торлаци